ԳԱԳԻԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
ՀՈՒՄԻԿ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ ԵՂՎԱՐԴԻ ԿԱՐՄԻՐ ԱՒԵՏԱՐԱՆԻ

Եղվարդ քաղաքի բնակիչ Հարությունյանների տանը պահվում է ընտանեկան մի սուրբ մասունք՝ մի հրաշագեղ Ավետարան: Ձեռագրի ներկայիս «պահապան» Եղիազար Մարգարյանը սիրով մեզ տրամադրեց այն լուսանկարելու եւ ուսումնասիրելու, ինչի համար հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:[1]

Ձեռագիրը 24,7 16,8 6 սմ մեծության է, ունի 259 թերթ, նյութը՝ թուղթ, եզրերը՝ նկարազարդ,գրությունը՝ երկսյուն, գիրը՝ բոլորգիր, տողերի քանակը՝ 23, պատառիկ-պահպանակ՝մագաղաթ,վրացերեն երկու երես,կազմը՝ դրոշմազարդ շականակագույն կաշի, միջուկը՝ փայտ, ասպառը՝ տպարանային պատկերազարդ թուղթ՝«S.Gregorio Luminattor della Nazion Armena. 1692, ...որիչդ Գրիգորիէ Մաղթեա վասն տառապելոցս եւ մանաւանդ վաճառականացն Հայոց որք ու...եղբայր գոլով եկուն տպել զտիպ Հրաշալի չարչարանաց քոց ընդ հովն...» գրությամբ: Ստորին լուսանցքներում՝ ցրվացանկեր:

Բովանդակում է հետեւյալ նյութերը.

ա. Թուղթ Եւսեբեայ առ Կարպիանոս,
բ. Աւետարան ըստ Մատթէոսի,
գ. Աւետարան ըստ Մարկոսի,
դ. Աւետարան ըստ Ղուկասու,
ե. Աւետարան ըստ Յովհաննու,
զ. Խաւսք եւ պատ[ո]ւէր սբ. Աւետարանիս առ այնոսիկ, որ ժառանգեն զսա յապայս ժամանակաց վասն զգուշութեան-Յանեղական Բանէն եւ յանմատոյց լուսոյն կազմեալ են ճանապարհք իմ ...:

Գրչի, ստացողի, նորոգողի բուն եւ հետագայի հիշատակարաններն ու հիշատակագրությունները զետեղված են ձեռագրի վերջում:

Ձեռագիրն ունի բարձրարվեստ մանրանկարչություն: Մատյանում առկա են հետեւյալ պատկերները.

1.Աւետումն
2. Ծնունդ
3. Ընծայումն ի տաճար (կամ Քառասնօրեայ գալուստ)
4. Մկրտութիւն
5. Պայծառակերպութիւն
6. Յարութիւն Ղազարու
7. Մուտք Երուսաղէմ

---

1 Մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում Մատենադարանի գիտաշխատող, պ.գ.թ. Արմեն Մալխասյանին՝ ձեռագրի նկարագրությանն ու հիշատակարանների վերծանությանը օժանդակելու համար:

8. Ոտնլուայ
9. Խաչելութիւն
10. Թաղումն
11. Յարութիւն
12. Համբարձումն
13. Աւերումն դժոխոց
14. Հոգեգալուստ
15. Խաչն յարեւելից
16. Քառակերպեան աթոռ
17. Մատթէոս
18. Մարկոս
19. Ղուկաս
20. Յովհաննէս եւ Պրոխորոն

Կան նաեւ բազմաթիվ լուսանցային նկարներ, խորան՝ 10, կիսախորան՝ 4, լուսանցազարդ:

Դատելով հետնագույն հիշատակարաններից, ձեռագիրը, առնվազն, XIXդարի 30-ական թվականներից գտնվել է Եղվարդի եկեղեցում: 1839 թ. մարտի 1-ի հիշատակարանում ձեռագրի տեր Բարսեղ Հովսեփյանը նշում է. մատյանը «ընծայեցաք ... Սբ Նշանին Եղվարդու»: Ձեռագիրը ծանոթ է եղել Հ. Ներսես Ակինյանին: Անդրադառնալով մորեխների արշավանքների մասին միջնադարյան մատենագրական վկայություններին, նա համապատասխան մեջբերում է կատարում մեր ձեռագրի 1618թ. հիշատակարանից (պատվիրատու Հասանի) եւ տողատակում ծանոթագրում է. «Աւետարան Եղիւարդի եկեղեցւոյն»[2]: Այսինքն Ն. Ակինյանը ձեռագիրը տեսել եւ հիշատակարանն ընդօրինակել է 1936 թվականից առաջ: Հավանաբար, Հարությունյան ընտանիքին ձեռագիրն անցել է դրանից հետո՝ ստալինյան հալածանքների ժամանակ, փրկելով այն ՝ դրանով իսկ աքսորվելու վտանգի ենթարկելով իրենց եւ հարազատներին: Կարծում ենք, որ պատահական չէր ձեռագրի «ապաստանումը» այդ ընտանիքում: 1890 թ. դեկտեմբերի 7-ի երկու հիշատակագրություններում թվարկված են Աբրահամյան, հետագայում՝ Հարությունյան տոհմի բազմաթիվ ներկայացուցիչներ, որոնք համարվում են «Հասանի ցեղիցը», որը, թերեւս, XVII դարի ձեռագրի ստացող-պատվիրատու Հասանն է: Այսինքն ձեռագիրը հանգրվանել է իր պատմական տերերի մոտ:

1920-30-ական թվականներին ձեռագրի մի քանի այրված թերթերը նորոգելու նպատակով Սմբատ Հարությունյանն այն տանում է Էջմիածնի մատենադարան, որտեղ վնասված թերթերը խնամքով նորոգվում են, նույնիսկ որոշ վերականգնված տեղերում լրացնում են շարադրանքը:

Ձեռագիրը եւ նրա հիշատակարանները հայագիտությանը անծանոթ չեն: ԺԵ դարի յիշատակարանների ժողովածուի երկրորդ հատորում զետեղված է գրչի հիշատակարանի մի փոքր հատված. «...Գրեցաւ սա ի քաղաքն Արծկէ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի եւ սուրբ Ստեփաննոսի նախավկայի *III* ի կաթողիկոսութեան Վաղարշայպատու տեառն Ըռըստակիսի եւ յաշխարհակալութիւն Ջահանշահի, որ գնաց ի վերայ Բաղդա-

2 **Հ. Ներսէս Ակինեան**, Մովսէս Գ. Տաթեւացի, Վիեննա, 1936, էջ 78:

պայ եւ մռնչաց իբրեւ զառիւծ...»[3]: Հրապարակիչ Լ. Խաչիկյանը փողոցակում ծանոթագրում է. «Ձեռագիրը, որ կոչվում է Կարմիր ավետարան, պահվում է Եղվարդ գյուղի բնակիչ Սմբատ Հարությունյանի տանը: Հիշատակարանից մեջ բերված հատվածը... ընդօրինակել է ազգագրագետ Վ. Բդոյանը»[4]:

Ձեռագրի հետագայի տեր Հասանի հիշատակարանի մի կարճ հատված տեղ է գտել ԺԷ դարի հիշատակարանների Ա հատորում. «Ես՝ Հասանս... գնեցի զսա... երեք թուման տուի առայ այնմ ժամանակին, որ մորեխն բազում երկիր աւերեաց. թիւն ՌԿԷ (1618) էր. բազում սղութիւն եղաւ»:[5] Կազմողների վկայությամբ խնդրո առարկա հատվածը վերցված է Հայր Ներսես Ակինյանի «Մովսէս Գ. Տաթեւացի» աշխատությունից:

Ձեռագիր մատյանի առաջին սրացող-պատվիրատուն է «բարեմիտ եւ մեծահաւատ տանուտէրն Յակոբ եւ կաւղակիցն իւր Ջամալխաթունն», որոնք այդ ասպվածահաճո գործն իրականացրել են «յիշատակ իւրն եւ բարի ծնաւղաց իւրոց Յովանիսին եւ եղբարցն Կարապետին, Մելքեսեթին եւ Բաղդասարին եւ զաւակաց նոցին՝ Աւետիս դեռաբոյս սարկաւագին եւ Խլղաթին, Ալամշին եւ Գուլփաշին եւ Գուլանփաշին»: Հիշատակարանի վերջում Հակոբ տանուտիրոջ եղբորորդիներ են հիշվում նաեւ Ստեփանոսը եւ Սադաղը: Յավոք, պարզ չէ, թե նրանցից ով, ո՛ր եղբոր զավակն է:

Արծկեի նույն վանքում 1476թ. ընդօրինակված մեկ այլ Ավետարանի հիշատակարանում որպես ձեռագրի սրացող են հիշատակված «զպարոն Ստեփանոս եւ զկենակիցն իւր Գուլփաշա»[6]: Հնարավոր ենք համարում պարոն Ստեփանոսին նույնացնել Հակոբ տանուտերի եղբորորդիներից Ստեփանոսի հետ՝ նկատի առնելով գործելավայրի եւ ժամանակաշրջանի համապատասխանությունը: Այս պարագայում մեր հիշատակարանում նշված Գուլփաշան կարող էր լինել ոչ թե եղբորորդիներից մեկի զավակը, այլ, փվյալ դեպքում, Ստեփանոսի կողակիցը:

Հիշատակարանի հետագա շարադրանքից պարզվում է, որ ձեռագիրը գրվել է. «ի Աքաղաքն Արծկէ, ընդ հովանեաւ սբ Աստուածածնի մաւրն լուսոյ եւ սբ Ստեփանոսի Նախավկայն եւ Պատերազմի սբ Նշանի...»: Այնուհետեւ ութ տող եղել է այրված հատվածում: Հաջորդ թերթի շարունակությունն սկսվում է «շայպատու» տառակապակցությամբ, որը, դատելով հիշատակարանի հրատարակված հատվածից, վերականգնվում է «ի կաթողիկոսութեան Վաղարշայպատու» եւ հաջորդիվ. «տեառն Ըղնստակգիսի: Եւ յաշխարհակալութի Ջըհանշայի...:», որն այդ ժամանակ գրավել էր Բաղդատ-Բաբելոնը: Այստեղ գրիչը փաստում է եւս մի կարեւոր հանգամանք, այն է. «Յորում ամի ել մարախ յարեւելից ի վերայ երկրի եւ թանձրախիտ ծածկեաց զդաշտ եւ զլերինս, զսար...»:

Ձեռագրի հիշատակարանում բացակայում է գրչության թվականը, սակայն տեքստում նշված են ժամանակի Արիստակես կաթողիկոսի, կարա-կոյունլու փադիշահ Ջհանշահի անունները եւ մորեխների արշավանքը, որոնք մեծապես նպաստում են ընդօրինակման ժամանակը որոշելուն:

---

3 «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Բ, կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյան, Երեւան, 1958, էջ 217(այսուհետեւ՝ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Բ մաս, էջ...):

4 Անդ:

5 «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.)», հ. Ա, կազմեցին՝ Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովահաննիսյան, Երեւան, 1974, էջ 674:

6 «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Բ մաս, էջ 402:

ԺԵ դարի հիշատակարանների երկրորդ հատորի անձնանունների ցանկում հրատարակիչը գրում է. «Արիստակէս (Ըռըստակէս, Ռստակէս) - Կաթողիկոս Հայոց, ըստ Օրմանյանի՝ աթոռակալել է 1465-1469թթ., 1448թ. սկսած աթոռակից լինելով Գրիգոր Մակվեցուն: Հիշատակարանների տվյալներն այլ են. 1457թ. Արիստակեսը հիշված է որպես Արարատյան գաւառի արքեպս. 1460թ.՝ որպես «եպսկ Բջնոյ» (սա նույնն է, քանի որ Արարատյան գավառի կամ թեմի կենտրոնը Բջնին էր եւ առաջնորդները երկու ձեւով էլ հիշվում էին - Գ.Ս., Հ.Մ.), իսկ 1469-1474թթ. հիշատակարաններում, բազմիցս, որպես կթղկս «ընդհանուր Հայոց» (1465)[7]: Հիշատակարանային տվյալներով Արիստակեսը Վաղարշապատի կաթողիկոս է հիշվում 1464 թ.[8]: Արիստակեսի կապակցությամբ մեկ այլ՝ 1465թ. հիշատակարանում գրված է. «յայսմ ամի նստաւ յաթոռ հայրապետութեան»[9] (Օրմանյանն այս թվականն է համարում Արիստակեսի աթոռակալության սկիզբը):

Եթե կարա-կոյունլու Ջհանշահի փադիշահության տարիները հայտնի են (1437-1467 թթ.), ապա նրա կողմից իր դեմ ապստամբած Փիր-Բուդաղ որդու ճնշելուն միտված արշավանքը եւ վերջինիս նստոց Բաղդադը պաշարելու եւ գրավելու թվականը մեր աղբյուրներում որոշակի չէ:

Լ. Խաչիկյանը քննարկում է հարցին առնչվող հիշատակարանային վկայությունները: Տուրուբերանի Արգելան մենաստանում Ղազար գրչի 1464թ. ընդօրինակած Շարակնոցի հիշատակարանում կարդում ենք. «ի թագաւորութեանն Ջհանշային, որ բազում զաւրաւք պաշարեաց զքաղաքն Բաբելոն»[10] (իմա՝ Բաղդադ): 1465թ. մեկ այլ հիշատակարանում գրված է. «ի թագաւորութեանն Ջհանշային, որ այս Բ (2) ամ է, որ նստեր է ի վերայ Բաղդատ քաղաքին եւ խսարեր է զորդին իւր զՓիր-Պուտախն...»[11]: Այս առիթով կարեւոր է նույն թվին Արճեշում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանը. «Յայսմ ամի (1465թ. - Գ.Ս., Հ.Մ.) սպան չարաչար Ջհանշահ փատշահն զորդին իւր զՓիր-Պուտախ խանն ի Բաղդատ, եւ եկն ի Թաւրէզ ի թաղթն»[12]: Լ. Խաչիկյանն այստեղ ծանոթագրում է. «Ոմն Մկրտիչ քահանա տարեգիր ՋԺԵ (1466) թվականի տակ նույնպես հայտնում է, որ «Ջհանշայն զԲաղդատն էառ. սա զորդին սպան (Փիրդ. Նոտ., էջ 223)»[13]: Հովսեփի գրիչը Քաջբերունիքի Ականց գյուղաքաղաքում ընդօրինակում է մի Ավետարան «ի հայրապետութան Հայոց տէր Ըռստակէսի, ի թուին Հայոց ՋԺԵ (1466) ամին, եւ ի խանութեան Ջհանշային, որ այս երկու ամ է զԲաբելոն ի յոտի արար ի վերայ խանին, եւ նմա ոչինչ կարացան առնել»[14]:

Բերված վկայությունները փաստում են, որ մեր հիշատակարանի Ջհանշահին վերաբերող իրադարձությունները տեղի են ունեցել 1463-1465թթ.:

Հարկ է սակայն մատնանշել եւս մի փաստ, որը, կարծում ենք, առավել կոորոշակիացնի մեր ձեռագրի ընդօրինակման թվականը: Դա մորեխների արշավանքի մասին վկայությունն է, որը կատարվել է ընդօրինակման տարում «յորում ամի»:

---

7 «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Բ մաս, էջ 467:

8 Լ. Խաչիկյանը ձեռագրի գրչության ժամանակը նշել է այդ թվականի տակ, հավանաբար, հիշված անձանց եւ դեպքերի ժամանակագրության հաշվառմամբ:

9 «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Բ մաս, էջ 232:

10 Անդ, էջ 218:

11 Անդ, էջ 234:

12 Անդ, էջ 236:

13 Անդ:

14 Անդ, էջ 246:

Եղվարդի Ավետարան, Մատթեոսի Ավետարանի անվանաթերթը

Համաբարբառ Սմբատյան

1463թ. Տարոնի Եղրդոտ մենաստանում Ստեփանոս գրչի ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանի վերջում գրված է. «Յայսմ ամի մորեխն երեկ եւ զաշխարհս ապականեաց»:[15] Չնայած աշխարհագրական բավական հեռավորության, հնարավոր ենք համարում, որ այստեղ խոսքը մորեխների նույն արշավանքի մասին, որն, ըստ երեւույթին, բավական մեծ փարածքներ է ընդգրկել, եւ զուր չէ, որ մորեխների հարձակումը «զաշխարհս ապականեաց»:

Վերը նշված տեղեկությունների հիման վրա, կարծում ենք, Եղվարդի ձեռագրի ընդօրինակումը կատարվել է 1463-1464 թթ.ընթացքում:

Գրչության հիշատակարանի կրակի ճարակ դարձած հատվածին հաջորդում են գրչի եւ նրա հարազատների վկայաբերումները. «զգծող սբ աւետարանիս զԴանիէլ սուրբանուն քահանայս, զծնաւղսն իմ զՄովսէս քիյ եւ զՆասրիմելիք եւ զհարազատ եղբարսն իմ զԿիրակոս սրբասնեալ կշռաւնաւոր եւ զԾերուն եւ զՍիմէոն»: Դանիելը Արծկեի նշված վանքի հմուտ գրիչներից է եղել: Պահպանվել է նրա ընդօրինակած եւս մի ձեռագիր Ավետարան, որի հիշատակարանում կարդում ենք, որ մատյանը գրվել է «ձեռամբ յոգնամեղ եւ անիմաստ գրչի Դանիէլ պիտակ անուն քահանայի, որ վեց գրիւ անունս կոչի՝ Դա առաջին եւ Լուն վերջի: Յամի Ջ. եւ Թ. (1460) թշուական[ի] ...: Ջմեղապարտ Դանիէլ գծողս յիշեցէք ի Քրիստոս եւ զորդի իմ զՄովսէս դպիր»[16]: Չափազանց հետաքրքիր է Դանիել անվան տառակազմության ներկայացման ձեւը՝ վեց գրից բաղկացած անուն, որ սկսվում է Դան տառով եւ ավարտվում Լուն (լյուն)-ով:

Հայտնի է, որ միջնադարում, շատ հաճախ, գրչության գործը եղել է ժառանգական: Այստեղ էլ գրիչ հոր՝ Դանիելի գործը շարունակել է որդին՝ դպիր Մովսեսը: Վերջինիս ընդօրինակմամբ պահպանվել է մի ձեռագիր Գանձարան, բավական ընդարձակ, ժամանակի պատմության չափածո հիշատակարանով: Ուշագրավ է, որ Մովսեսը, շարունակելով հոր ավանդույթը, սկզբում ներկայացնում է իր անվան տառերի թվարժեքը եւ տառակազմությունը.

...Արդ, ես նրաստս յամենեսին,
Որ զվեց տառիւ անունս կոչին՝
Մենն առաջին եւ Սէն յետին,
Որ համարով վերաբերին
Ութն հարիւր ընդ եօթնեկին
Ի եօթըն հազար բոլորովին[17]:
Այնուհետեւ շարունակում է.
Արդ, ես՝ Մովսէս հոգիս մըթին
Յինըն հարիւր Հայոց թըւին
Ի՛ի քսան մէկն յաւելածին (1472)
Գրեցի զգանձս ասպուածային

15 «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Բ մաս, էջ 194:

16 Անդ, էջ 139:

17 Անդ, էջ 331: Լ. Խաչիկյանը ծանոթագրում է. «Մովսէս անվան տառանիշերի թվական արժեքների գումարը, իրոք հավասար է 7807 (Մ=200+Ո=600+Վ=3000+Ս=2000+Է=7+Ս=2000=7807):

Ի յԱրծկէ լաւ քաղաքին,
Ընդ հովանեաւ Աստուածածնին,
Պատերազմի սուրբ Նշանին...[18]:

Մովսեսը ցավալի մանրամասներ է ներկայացնում կապված իր հոգեւոր մոր (այդպես է կարծում Լ. Խաչիկյանը[19]) հետ.

Մեծ սուգ եղեւ իմ ծնողին՝
Խաւնծայ փիկնոջ հոգեկանին,

քանի որ մահացել էին նաեւ Մովսեսի քեռի Միրանշայը եւ իր չորս մանուկ որբ ազգականները՝ Կարապետը, Մկրտիչը, Հովհաննեսը եւ Ղարիպշահը (ըստ Լ. Խաչիկյանի)[20]:

Հիշատակարանում Մովսեսը շարունակում է.

Ասել զամէնն եւ զողորմին
Ինձ՝ Մովսէսիս ծոյլ ի բարին,
Գրչի այսըմ Գանձարանին...

Մովսեսը ցանկանում է, որ հիշեն.

Ինձ եւ ծնողացն իմ մարմնային՝
Դանիէլի քահանային,
Եւ մօրն իմոյ Խայ-Խաթունին,
Քըւերըն խոջայ Միրանշին,
Եւ հօրեղբարցն իմ ի կարգին՝
Կիրակոսի կրօնաւորին,
Ծերունին, ընդ Սիմէոնի...
Եւ կենդանեաց որ կան ի ժմին՝
Տէր Աւագին կեանըս տացցին,
Իմ դեռաբոյս պապանեկին,
Որ Միքայէլ անուն ասին:

Լ. Խաչիկյանը Ավագին, ի թիվս Կիրակոսի, Ծերունի եւ Սիմեոնի, նույնպես համարում է Մովսեսի հորեղբայրը, իսկ Միքայելին՝ որդին:

Մովսեսը, որ առավել հայտնի էր Մովսես Արծկեցի հորջորջմամբ, բուռն գրչագրական գործունեություն է ծավալում դարիս 80-90-ական թվականներին:

1480թ. Արծկեի վանքում Հակոբ գրիչը սկսում է մի «Յայսմաւուրք»-ի ընդօրինակումը. «...զգծող առաջին հատորի սորա զտէր Յակոբին», իսկ շարունակում է Մովսեսը. «այլ եւ ասպուած ողորմիւ եւ զիս՝ զանարժան Մովսէս յիշել՝ զգծող վերջին հատորիս, եւ զծնօղսն իմ զԴանիէլ քահանայ եւ զՀայխաթունն եւ զհօրեղբարսն իմ զԿիրակոս կրօնաւորն, որ աշխատեցաւ ի կոկել թղթին, եւ զծերունի եւ զՍիմէոն...[21]: Լ. Խաչիկյանը կարծում է, որ նույն Մովսեսի գործն են 1482թ. ընդօրինակված «Շարակնոց»-ը (վայրը հայտնի չէ). «Գրեցաւ եղանակաւոր տառս ձեռամբ իմասպուն եւ պապուական քահանայի, քաջ քարտուղա-

18 «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Բ մաս, էջ 331:

19 Հիշատակարանի հետագա շարադրանքում նշված է Մովսեսի «մարմնային» մայրը:

20 Անդ, էջ 332: Նույն էջում են նաեւ հաջորդ մեջբերումները:

21 «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մաս Գ (1481-1500թթ.), կազմեց՝ Լ.Ս. Խաչիկյան, Երեւան, 1967, էջ 10:

րի Մովսէսի...»[22], 1485թ. ընդօրինակված «Տօնացոյց եւ Աղթարք»-ը. «...Գրեցաւ ... ձեռամբ Մովսէս աբեղին...»[23] եւ 1486թ. ընդօրինակված «Ճառընտիր»-ը. «...ես Մովսէս գրիչս, զգրքիս օրինակն սկսայ...»[24]:

Մովսես Արծկեցին եւ գրչակից ընկեր Հակոբը «ի խնդրոյ ասպուածասէր տանուտրոջն պարոն Խալիֆին» 1491թ. ընդօրինակում են Երեւանի Մատենադարանում պահվող «Ճառընտիր»-ը (ձեռ. 4822): Հիշատակարանի վերջում Մովսեսն աղաչում է, որ աղոթքներում հիշեն Հակոբին եւ իրեն. «Մովսէս գրչիս, եւ ծնօղացն իմոց՝ Դանիէլ քահանային եւ Հայ-Խաթունին, եւ հօրեղբարցն իմոց Կիրակոս կրօնաւորին, Սիմէոնին եւ Ծերունին, եւ որդւոյ նորա տէր Աւագին, որ յայսմ ամի կտշրճամահ եղեւ ի տիս մանկութեան եւ կսկիծ դառնութեան հասոյց մեզ...: Այլ եւ յիշել բարի կամօք զնորահաս մանկունս իմ զՄիքայէլ եւ զԱնանիա, որ աշխատեցան ի նշայել եւ ի կոկել թղթիս...»[25]:

Այս հիշատակարանի վկայությամբ Դանիել քահանայի արդեն չորրորդ սերունդը շարունակում էր գրչության ժառանգական ավանդույթը:

Արծկեից ոչ հեռու գտնվող Խլաթի «աթոռակալ» Վարդան եպիսկոպոսի պատվերով 1494թ. Մովսեսն ընդօրինակում է «Մեկնութիւն Կաթողիկեայց թղթոց Սարգսի Շնորհալւոյ» ձեռագիրը, որը Վարդանը «ստացաւ յիշատակ բարի զասպուածաշունչ կտակս եւ ընծայեաց ի դուռս մօրս լուսոյ Մատենավանից սուրբ Ասպուածածնիս՝ ի սեպհական աթոռս իւր...»[26]:

«...Ձեռամբ Մովսէս երիցու Արծկեցոյ ի քաղաքս Ամիթ, ընդ հովանեաւ կաթուղիկէ սուրբ Թեադորոսին, ի ՋԼԴ (1485) ամին, ի վայելումն համշիրաք եղբօր մերում տէր Յովհանիսին...»[27] ընդօրինակվում է մի «Տաղարան»: Լ. Խաչիկյանը նրան նույնացնում է Մովսեսի հետ, սակայն մի շարք հարցեր անպատասխան են մնում. ինչպե՞ս է նա հայտնվել Արծկեից բավական հեռու գտնվող Ամիդ-Դիարբեքիրում (ըստ հիշատակարանային տվյալների նա այդ տարիներին գործել է Արծկեում), ինչո՞ւ մյուս ոչ մի հիշատակարանում Մովսեսը «երեց» չի հորջորջվում եւ այլն:

Վերադառնանք Եղվարդի ձեռագրին: Հիշատակարանում Դանիելը խնդրում է նորից ողորմի ասել ստացող-պատվիրատու տանուտեր Հակոբին «եւ կենակցին իւրոյ Թուրանդին»: Ինչպես վերեւում մատնանշել էինք, ներկայացնելով հիշատակարանի սկզբնահատվածը, տանուտեր Հակոբի կինը Ջամալխաթունն էր: Այս թնջուկը դժվարանում ենք մեկնաբանել: Հիշատակարանի այս հատվածում նշված է նաեւ Հակոբի մոր՝ Աննայի, իսկ Հակոբի հորեղբոր զավակների շարքում, ինչպես նախորդիվ անդրադարձանք, ավելացված են Ստեփանոսի եւ Սադաղի անունները: Հիշատակման արժանի անձանց թվում վերջինը հիշված է. «զլի շնորհօք որդին իմ (Դանիելի-Գ.Ս.,Հ.Մ.) զՄովսէս դպիրն, որ աշխատեցաւ ի գլխագրելն...»:

Ձեռագրի հետագա շուրջ 150 տարվա պատմությունը հիշատակագրված չէ: Թե որքա՞ն

---

22 «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մաս Գ (1481-1500թթ.), կազմեց՝ Լ.Ս. Խաչիկյան, Երեւան, 1967, էջ 34:

23 Անդ, էջ 78:

24 Անդ, էջ 81:

25 Անդ, էջ 174:

26 Անդ, էջ 195:

27 Անդ, էջ 465-466:

է այն պահվել Արծկեում՝ հայտնի չէ, սակայն, դատելով մյուս հիշատակարաններից, այդ տարիներին ձեռագիրը գերեվարվել է:

Մատյանի հետագա ոդիսականի դիտարկման համար աղբյուրագիտական մեծ արժեք է ներկայացնում ձեռագրի երկրորդ ստացող-նորոգողի հիշատակարանը:

1618թ., երբ « զմորեխն բազում երկիր աւիրեաց», պարոն Հասանը երեք թումանով գնել է ձեռագիրը եւ 1627 թ. «եկ նորոգել» իր, ծնողների, կողակցի եւ մյուս հարազատների հոգու հիշատակի համար: Այնուհետեւ նրանք հիշված են անուն առ անուն. Հասանի ծնողները՝ Խոշը եւ Գոհարսուլթանը, կինը՝ Գոհարը, հորեղբայր Զոհրապը եւ նրա կողակից Հեղինեն, Հասանի Աստուածապով «նորաբողբոջ» որդին, մյուս, արդեն հանգուցյալ որդի Կիրակոսը, երրորդ որդի Շահնազարը, դստերք՝Հռումսիմն ու Եղիսաբեթը, Հասանի քույր Եղիսաբեթը եւ նրա որդի Նաղտին: Վերջում, թերեւս, հիշատակարանի գրիչը կամ նորոգողը «առ ոտս ...անկեալ» աղաչում է, որ ընթերցողները իրենց «մաքրափայլ» աղոթքներում հիշեն իրեն՝ «զանարժան Սիմէոնս զսբ Աւետարանս ի թվ(ա)կ(ա)նին ՌՀՁ (1627), ի գեօղն Վ(ա)ղենիս ի երկիրն Գեղամայ»:

Հասանի հիշատակարանում, մեր կարծիքով, լուսաբանման կարոտ երեք խնդիր. երկու՝ 1618 եւ 1627 թվականների մատնանշումը եւ ինչ կապակցությամբ է հիշված Գեղարքունիքի Վարդենիք գյուղը: Խնդրո առարկայի վերաբերյալ ձեռքի տակ չունենալով այլ սկզբնաղբյուրներ, բավարարվելով մեր հիշատակարանում փաստված իրողություններով, կարծում ենք, որ 1618-ը ձեռագրի փրկագնման, 1627-ը՝ նորոգման տարեթվերն են, իսկ Վարդենիքը՝ թերեւս պարոն Հասանի (տեղական իշխան կամ տանուտեր) հայրենի բնակավայրը, որտեղ ինչ-ինչ ճանապարհով հայտնվել է ձեռագիրը եւ նորոգվել:

Երեւանի Մատենադարանի թիվ 7564 «Մեկնութիւն Սաղմոսաց» ձեռագրի 1627թ. հիշատակարանում խոսվում է մատյանը նորոգողների՝ Հովհաննես քահանայի եւ Սիմէոնի մասին, որոնք գործել են Խոր վիրապում, Հավուց թառում եւ Ուրծատափում, այնուհետ նշվում է, որ «կոչեաց զմեզ Գեղարգունեաց», ինչը, թերեւս, պետք է հասկանալ այդ գավառից սերված: Հաջորդիվ, նորոգողների բուն հիշատակագրությունում նրանք աղաչում են, որ հիշեն «ան[յ]իշելի եւ զառաջեալ սուրբանունքս՝ զՅովհաննէս քահանայս... եւ զանարժան Սիմէոնս»[28]: Նկատի ունենալով մեր եւ այս Սիմէոնների ժամանակակցությունը եւ արհեստակցությունը, ինչպես նաեւ երկուսի էլ գեղարքունիքցի լինելը, հնարավոր ենք համարում նրանց նույնացումը:

117 տարի հետո Ավետարանը եւս մեկ անգամ նորոգման կարիք է զգում: Այդ գործը ձեռնարկում է Աղապաբը, իսկ «ՌՃՂԳ (1744) թվին, ի թ(ա)գ(ա)ւ(ո)ր(թ)ին Նատիր շ(ա)հի» իրականացնում է տիրացու Ովանէսը: Մեկենասն այն նվիրում է իր, ծնողների եւ մյուս հարազատների հոգու հիշատակին: Ծարադրանքից չի հասկացվում, թե այդ ժամանակ ձեռագիրը որտեղ էր գտնվում, հնարավոր է՝ դեռ Վարդենիքում:

95 տարի անց Ավետարանը հայտնվում է Եղվարդում: Դատելով հետին հիշատակարաններից՝ այն իրենց հետ բերում են վերը հիշված Հասանի ուշ սերնդակիցները: Նրանք 1839թ. «Ընծայեցաք զսբ Աւետարանս ի սբ...Նշանին Եղվարդու...»: Նվիրատուն է Բարսեղ Հովսեփյանը:

---

28 «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», ԺԷ դար, հ. Բ, Երեւան, 1978, էջ 257-258:

Եղվարդի Ավետարան, Հիսուս Քրիստոսի Ընծայումը տաճարին և Մկրտությունը

Ձեռագրի վերջին թերթերում կան ավելի ուշ շրջանի հիշատակագրություններ: Դրանցից է 1890թ. դեկտեմբերի 7-ին արված նշումը, որում փաստված է ձեռագրի վերջին փերերի սերումը XVII դարի «սպացող» Հասանի փոխմից:

Այսօր այս սուրբ մատյանը խնամքով ու ապահով պահվում է Հարությունյան ընտանիքում:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ ԵՂՎԱՐԴԻ «ԿԱՐՄԻՐ ԱՒԵՏԱՐԱՆ» ՁԵՌԱԳՐԻ

ա. Յիշատակարան սպացողի եւ գրչի

ՓԱՌՔ................. եւ եղբարցն
.... *Կարապետին. Մելքեան*
.... *թին եւ Բաղդասարին*
.... եւ զաւակաց նոցին՝ *Անե*
.... *տիս* դեռաքոյս սարկաւ
.... ագին եւ *Խլղայթին, Ալամ*
.... *շին* եւ *Գուլփաշին* եւ
.... *Գուլանփաշին* Ամէն:
.... Եւ արդ՝ գրեցաւ սա
.... ի քաղաքն *Արծկէ*
.... ընդ հովանեաւ *սբ*
.... *Աստուածածնի* մաւրն լու
.... սոյ եւ *սբ Սրկեփանո*
Որոյ ցանկացող է *սի Նախավկային*
դեալ բարեմիտ եւ եւ *Պայերազմի սբ Նը*
շանի եւ սբ...
մեծահաւատ փան ....
ուպէրն *Յակոբ* եւ կողակ ....
իցն իւր *Ջամալխաթունն* ....
եւ սպացան զսա. և ....
ռափափագ ըղձիւ ....
զգանձս աստուածային ....
յիշատակ իւրն եւ ....
բարի ծնաւղաց իւ ....
րոց. *Յովանիսին* ....

Շայպարու փեառն մարդիկք եւ եղեւ սը
Բըլպակցիսի: Եւ դուիթիւ: Արդ՝ որք
յաշխարհիակալութիւն հանդիպիք սբ Աւե
Ջրհանշայի որ զնացպարանիս յիշեցէք ի

ի վերայ ***Բաղդասրայ*** մաքրափայլ յաղօթս
եւ մոռնչեաց իբրեւ ձեր. զգծող սբ Աւե
զառեւծ եւ նսրաւ տարանիս. ***զԴանիէլ***
ի վերայ ***Բաբելոնի*** սուրանուն քահանայս.
յաւուրս ամարայնոյ զծնաւղսն իմ ***զՄով***
եւ նրաւաճեաց զամենայն ***սէս*** քահանայ եւ ***զՆասրի***
Բաբելոն: յորում ***մելիք*** եւ զհարազատ
ամի ել մարախ յար եղբարսն իմ ***զԿիրա***
եւելից ի վերայ երկ ***կոս*** սրբասնեալ կը
րի եւ թանծրախիտ ռաւնաւոր եւ ***զծեր***
ծաձկեաց զդաշտ ***ուն*** եւ ***զՍիմէոն*** եւ
եւ զլերինս. զսար եւ լի բերանով Աստուած ողոր
.....ղոյն մի ասացէք եւ Աստուած ձեզ
..... ողորմեսցի Ամէն:
..... Դարձեալ յերես ան
..... կեալ աղաչեմ զամե
..... նեսեան զքահանայդ
..... եւ զժողովուրդսդ
..... լի բերանով եւ ուղիղ

սրտիւ Աստուած ողորմի ռելն զոր Տր Ած պա
ասացէք սրացողի հեսցէ զնա ընդ եր
սբ Աւետարանիս կայն աւուրս Ամէն:
ազնիւ եւ պատ[ո]ւա Եղիցի, եղիցի: Հայր
կան տանուտրոջն մեր, որ յերկինսդ ես:
Յակոբին եւ կենակցին իւրոյ
Թուրանդին
եւ ծնաւղաց նորին
Յովհանմէսին եւ մաւրն ***Անային*** եւ իւր եղբ
արցն ***Կարապետին. Մելք***
եսեթին եւ ***Բաղդասարին***
եւ որդւոց նոցին՝ ***Աւետ***
իս սարկաւագին. ***Խլդա***
թին [եւ] ***Սրեփանոսին.***
եւ ***Սաղաղին*** եւ ամենայն ար
եան մերձաւորացն կենդա
նեացն եւ հանգուցելոցն.
Դարձեալ երես ան
կեալ աղաչեմ զձեզ
յիշեսջիք ի յերկնաթը

ռիչ յաղօթս ձեր զլի
չնորհօք որդին իմ ըզ
Մովսէս դպիրն որ աշ
խատեցաւ ի գլխազ

բ. ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՀԵՏԱԳԱՅ ՍՏԱՑՈՂԻ

Ես՝ *Հասանս*,ցանկա
ցող եղայ զաստուածաիր
աշ Աւետարանիս,
գնեցի զսա ի հալալ
արդեանց երեք
թուման փլի
առայ այնմ ժամ
անակին, որ զմորե
խն բազում երկիր աւ
իրեաց. թիվն Ռ
ԿԷ(1618) էր բազում
սղութիւն եղաւ:
Յիշեցէք Հասանն
եւ որդին իր *Աստուածատ*
ուռ բարով վայելէ:

Զսպացօղ եւ հանգուցեալ որդ
հեզահոգի եւ բարէմիտ իմ իր *Կիրակոսն* եւ միւս
աստուածասէր եւ ողորմած որդին *Շահնազարն*
պարոն *Հասանն*, որ է եւ դսփերքն իր *Հո*
փ նորոգել զսբ աւետ *ւսնսիւմէն Եղիսա*
արանս ի հալալ ընչ *բէրթ* չինին: Դարձեալ
ից յիշատակ իւր յիշեցէք պարոն
հոգոյն եւ ծնօղացն *Հասանն* եւ քոյրն
իւրո[յ] եւ կողակ[ց]ին իւ իւր *Եղիսաբէթն*
րոյ եւ ամենայն յարեան եւ որդին նորա *Նա*
մերձաւորացն ամէն *դրին* յիշեցէք
յիշեցէք *զ Հասանն* Աճ ձեզ ողորմես .
եւ հայրն իւր *Խօշին* գ[ի] իւր միւս անգա
եւ մայրն իւր *Գաւ* մ զալը[ս]փեանն:
հարսօլթանն եւ Ամէն:
կողակիցն *Գաւհարն* Առ ոփս ձեր ան
եւ հօրեղբայրն *Զօհր* կեալ աղաչեմ,

ալն եւ կողակիցն ***Նէ*** ով սբ ընթերցողք,
դինայն. դարձեալ յիշեցէք ի մաքրա
յիշեցէք ***Հասանն*** եւ փայլ աղօթս ձեր
որդին իւր նորաբող զանարժան ***Միմ***
բոջ Ասպուածապան ***Էնն*** որ նորոգեցի զսբ Աւետարանս
ի թվականին .Ռ.Հ.Զ. (1627)
ի գեօղն ***Վ[ա]րդենիս***
ի երկիրն ***Գեղամայ***:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՁԵՌԱԳՐԻ ՀԵՏԱԳԱՅ ՆՈՐՈԳՄԱՆ

Շնորհօք եւ մարդասիրութեամբ Տն մերոյ եւ
փրչին ՅԻ ՔԻ եւ թելադրրութեամբ Սբ Հոգույն
ես՝ ***Աղապաբս*** վերսփին նորոգեցի սբ
Աւետարանս յիշապակ հոգոյ իմոյ եւ ծնողացն
իմ պէր ***Բարսեղին***, ***Նազին Խանմանին***, ***Սան
ամին***. ***Էրկիարին*** եւ որդոցն իմ ***Յովագիմին***, ***Էր
կարին*** եւ դստերն ***Նուրճհանին***. եւ կողակցոյն
իմ ***Փալաքին*** եւ հօրքեա ***Մալաքին*** եւ հօրեղբ
այր ***Միմառնին*** եւ ծնողացն ***Գրիգորին***, ***Այրինին***
եւ ամ արեան մերձա[ւ]որացն ամենց[ո]ւն ամէն: Հայր.
Ես՝ փիրացու ***Ովանէս*** նորագործեցի ՌԾ
ՂԳ (1744) թվին ի թագաւորութեան ***Նադիր*** Շ[ա]հի արպասուայ-
թոր փիմօք աղաչեմ զձեզ ով ոք որ հանդիպիք
սմայ ընթեռն[ե]լով կ[ա]մ ըսպօսն[ե]լով. յիշեցէք ի
մաքրափայլ աղօթս ձեր եւ դուք յիշեալ լից
իք ի Քրիսփոսէ. Ամէն:

1. ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՀԵՏԱԳԱՅԻ

Ընծայեցաք զսբ Աւետարանս ի սբ Լուսաւ[որչի]
սբ ***Նշանին Եղվարդու*** եւ ամենայն ջերմեռանդութեամբ
մեր ամենայն ազգայնովք, որ եմք ***Բարսեղ Յովէփեան***
եւ որդիք իմ ***Սրեփան Յռուպամ Յերկարեան***
եւ որդիքս իմ ***Համբարցում*** եւ ***Յարութիւն*** եւ թոռ
ունքն մեր ***Յովէփ*** եւ ***Սահակ*** եւ հօրեղբօր
որդիքն իմ ***Յովէփ*** եւ ***Յարութիւն*** եւ որդիք այլ
Նիկողոս եւ ***Ղէւոնդ*** եւս ***Մարգար. Յովհաննէս.***
եւ ***Գէորգ Փիլումեան*** նոյնպէս ***Աբրահամ***
եւ ***Առաքել Աղամեան:*** Եւ արդ՝ երես ան

կեալ աղաչեմք քոյով ոք մեր փրվեալ յիշապա(կս)
Սբ Աւետարանըն ընթեռնու եւ կամ օրինակէ
յիշէ մեր ամենայն ազգիքն թէ կենդանիքն եւ թէ
նընջեցեալքն ի Քս Յս ի փր մեր
եւ յիշեցողքդ յիշեալ լիցիք առաջի
անմահ գառին Այ ամէն: Եւ արդ՝
ով ոք մեր փրվեալ յիշապակն հանել ջան(այ)
թէ ազգայինք եւ թէ օտարականք կրէք հարի[ւր]
յիսուն ու վեց հայրապետացն նզովես(ց)
է Յուդայի եւ խաչհանուացն ...(մեկ բառ անընթեռնելի)
գելէ եւ կապարողքն օրինէն Այ եւ ամենայն
սրբոց: Ամէն:
1839 ամի եւ մարտի 1ին

2.1890 ամի եօթն դեկտեմբերի
Հասանի ցեղիցը ***Աբրահամի***
սերունդիցը ***Գէորգը*** եւ ***Յարութիւն***
Աբրահամեան: ***Գէորգի*** ժառանգը
Մաթէոսը ու ***Մաթէոսի*** ժառանգը
Համայակը եւ ***Յարութիւն*** ժա
ռանգը ***Խաչատուրը*** եւ ***Յարութիւնը:***

3.Ես ***Հասանի*** ցեղիցն մայրենի ***Յարութիւնի***
ժառանգն Ա. ***Մարքար***, Բ. Ասատուր, Գ. ***Ավէտիս***,
Դ. ***Աղաբաբն***, ***Մարքարի*** որդիքն ***Սումբատ***,
Մելքոն, Եղազար, Եսայի, Սումբատի որդին
Յարութն, Գասպար, Նուշիկ, Մելքոնի որդին
Արսէն, Նէրսէս, Եղազարի որդիքն ***Գէորգ.***
Սուրեն .....

ՏՈՀՄԱԾԱՌԵՐ

ՄՈՎՍԷՍ քահ. + ՆԱՍՐԻՄԵԼԻՔ

ԴԱՆԻԷԼ քահ. + ԽԱՅԽԱԹՈՒՆ ԿԻՐԱԿՈՍ կրնվ. ԾԵՐՈՒՆ ՍԻՄԷՈՆ փէր ԱՒԱԳ

ՄՈՎՍԷՍ դպիր

ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՆԱՆԻԱ

ՀՈՎՀԱՆՆԷՍ + ԱՆԱ

ՅԱԿՈԲ պանուպէր + ՋԱՄԱԼԽԱԹՈՒՆ ԿԱՐԱՊԵՏ ՄԵԼՔԵՍԷԹ ԲԱՂԴԱՍԱՐ
+ ԹՈՒՐՎԱՆԴ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԳՈՒԼԱՄՓԱՇԱ ՍԱԴԱՂ

ՋՕՀՐԱՊ - ԽՕԾ
+ ՀԵՂԻՆԱ + ԳԱՒՀԱՐՍՕԼԹԱՆ

պրն ՀԱՍԱՆ ԵՂԻՍԱԲԵԹ
+ ԳԱՒՀԱՐ

ԿԻՐԱԿՈՍ(+) ՇԱՀՆԱԶԱՐ ՀՌՈՒՄՍԻՄԷ ԵՂԻՍԱԲԵԹ ՆԱՂՏԻՆ

ԷՏԿԱՐ
+ ՍԱՆԱՄ

փր ԲԱՐՍԵՂ + ՆԱԶԽԱՆՆԱ

ԱՂԱՊԱԲ

ՅՈՎԱԳԻՄ ԷՏԿԱՐ ՆՈՒՐՃՀԱՆ